

SEVİNC ŞÜKÜRLÜ*

KOQNİTİV DİLÇİLİK VƏ NƏZƏRİ FİKİRLƏR

XÜLASƏ

Məqalədə dilçiliyin yeni sahəsi hesab olunan koqnitiv dilçilikdən bəhs edilir, bu sahənin əsası, başlıca istiqamətləri, müxtəlif aspektləri araşdırılır. Koqnitiv dilçiliyin əsas problemlərindən biri danışanın daxili idrak strukturunu təsvir etməkdir. Koqnitiv dilçilikdə mental biliklərin koqnitiv şəkildə necə işləndiyi və anlaşılması vacibdir. Koqnitiv dilçilik dil və təfəkkürün mahiyyətini, dil və mental proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq edən yeni dilçilik sahəsidir. Məqalədə həmçinin koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları olan freym, konseptosfera, konsept də nəzərdən keçirilir. Konsept koqnitiv dilçiliyin aparıcı kateqoriyası olaraq, insanların təfəkkür fəaliyyətlərində istifadə etdikləri elmi-təcrübi biliklərlə əks etdirilir. Hadisələr, proseslər haqqında məlumatların toplandığı, təşkil edildiyi və saxlandığı psixi vahidlər olan konseptlərin formalaşmasını və funksiyasını idrak mexanizmləri izah edir.

Açar sözlər: *konsept, dil və təfəkkür, freym, dil və mədəniyyət, mental proses.*

Koqnitiv dilçilik nisbətən yeni dilçilik sahəsi kimi, dillə şüur arasındakı mürəkkəb əlaqənin öyrənilməsinə ən yeni yanaşmalardan sayılır. Koqnitiv dilçiliyin formalaşması ötən əsrdən başlayaraq, xalqın sosial həyatında baş verən dəyişikliklər, elm və texnikanın nailiyyətləri ilə bağlıdır. İnsan amilinə, şəxsiyyətə, dil münasibətlərinə artan diqqət koqnitiv dilçiliyin formalaşmasına, hadisələrin səbəblərini dərk etməyə, onları linqvistik baxımdan təhlil etməyə səbəb olmuşdur. Koqnitiv sahədə irəliləyişlər bu sahənin məzmununun dəqiq müəyyən edilməsi, onun digər elm sahələri ilə əlaqəsi, konkret tədqiqat və təhlil metodlarının işlənilib hazırlanması üçün əsas olmuşdur. C.Lakoff koqnitiv biliklər sistemini belə qeyd edir: “Koqnitiv biliklər sistemi özünün fiziki, sosial və digər təcrübə növlərinə əsaslanır və onlar vasitəsilə anlaşılır” [Lakoff: 1990, 48]. Ümumiyyətlə, koqnitiv dilçilikdə dil və bilik strukturları arasında müşahidə olunan çox mürəkkəb əlaqələrin həlli əsasdır.

1960-cı illərdə psixoloq C.Miller və dilçi N.Xomski psixologiya ilə dilçilik arasındakı əlaqəni izah etməyə çalışmışlar. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda dil - mesajların kodlaşdırılması və transformasiyası, yaddaşın strukturu və ondakı məlumatların axtarışı və aktivləşdirilməsi prosesində işarələr sistemini simvolizə edən idrak aləti kimi baxılmışdır.

C. Miller fikrincə, sözlər cərgəsi təyin olunmur, sözlər cərgəsi törəyir [s.20].

Alimin fikrinə görə, fikrimizin ifadəsi üçün dəqiq sözlər var, o özündən əvvəl gələn deyinmin elementindən asılı deyil. Bizdə cümlə planı var, o hazır olanda deyəcəyimiz haqda nisbətən dəqiq təsəvvür var. Cümlə planı söz seçiminə qədər olmalıdır. Bu, qrammatik plandır. Onun strukturu qrammatik qaydaların iyerarxiyasını əks etdirir. Bu iyerarxiya motor Plana təbədir. Motor Plan prob-sınaq fazadır, sonuncu faza ilə nitq əzələləri hərəkətə gəlir [s.22].

N.Xomski cümlənin törəməsi sxemini belə izah edir: “Baza - qrammatik münasibətlər cümləni törədir. Dərin qat semantik aydınlıq alır, transformasiya qaydaları əsasında üst qat yaranır və fonetik görkəm alır” [Hüseynov və b.: 2004, s.48].

F.Veysəlli qeyd edir: Xomski və onun tərəfdarları bir dildən çıxış edərək koqnitiv mentalizmi və bununla da linqvistik universalizmi əsas götürürlər. Ancaq Humboldtçular dillərin müxtəlifliyindən və rəngarəngliyindən ruhlanaraq fərqlərin mədəni-antropoloji ifadəsini, se-

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Hind-Avropa dilləri şöbəsi, sevinc_shukurlu@yahoo.com

mioloji nisbilyini tədqiq etməkdə israrlıdırlar.” [Veysəlli: 2007, s.20]

1970 - 1980-ci illərdə C. Lakoff, R. Lanqaker və L. Talminin əsərlərində təbii dilin təhlilinə yanaşma kimi yaranan koqnitiv dilçilik məlumatların işlənməsi və ötürülməsi üçün bir vasitə kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. 1989-cu ildə Almaniyada – Duysburqda keçirilmiş elmi konfransda koqnitiv dilçiliyin əsası qoyulmuşdur.

Koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyektı - dildir. Dilçiliyin bu sahəsi, dili - insan şüurunda düşüncələri formalaşdırmaq və ifadə etmək, biliyi saxlamaq və təşkil etmək vasitəsi kimi öyrənir. Koqnitiv dilçilik biliyə ümumi idrak və təfəkkürün bir hissəsi kimi baxır və linqvistik davranış zehni təfəkkür, yaddaş, diqqət və ya öyrənmə proseslərinə imkan verən digər ümumi idrak qabiliyyətlərinin ayrılmaz hissəsi kimi başa düşülür. *Koqnitiv* dedikdə dil ümumi koqnitiv qabiliyyətlərin - idrakın məhsulu kimi başa düşülür. Koqnitivlik həmçinin biliyin strukturu, müxtəlif məlumatların emalı, saxlanması, istifadəsi, təşkili və toplanması proseslərinin, o cümlədən, insan beynində bu strukturların formalaşmasının öyrənilməsinə əhatə edir. Bunun üçün, ilk növbədə, bu sahədə çalışan insana dilin mənimsənilmə mexanizmini və linqvistik biliklərin strukturunun prinsiplərini sistemli şəkildə şərh etmək lazımdır. Koqnitiv dilçilik, digər tərəfdən də ümumi olaraq, dilin mənimsənilməsinə və onun quruluş prinsiplərinə, həmçinin psixi xüsusiyyətlərin ifadə formasına, dil vahidlərinin istifadəsinin koqnitiv şərhinə, qavramanın koqnitiv mexanizminin öyrənilməsinə diqqət yetirir. Dil və təfəkkür birliyi nitq vasitəsilə təzahür edir. Deməli, nitq bir neçə prosesdən keçərək təşkil olunur. Nitq proses kimi nəzərdən keçirilərkən aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir:

1. Nitqin, nitq fəaliyyətinin fizioloji tərəfi.
2. Nitq mexanizmi və onun növləri; şifahi nitq, şifahi nitqin qavranması, yazı fikrin ifadəsi kimi (yazı fikrin qrafik vasitəsi kimi) və onun dərk.
3. Kod keçidləri.
4. Nitqlə təfəkkürün əlaqəsi.
5. Bilinqvizm şəraitində dillərin bir-birinə təsiri.
6. Uşağın nitqə yiyələnməsi; müxtəlif yaş dövrlərində nitqin inkişafı.
7. Müxtəlif yaş dövrlərində dil hissiyatının inkişafı [Hüseynov və b.: 2004, s.8]. Nitqin bu cür fəaliyyəti koqnisiyadan keçərək yaranır.

Müasir dilçilikdə antroposentrik yanaşma müxtəlif formaların konkret ifadələrində özünü göstərir və danışanın linqvistik şüurunda əks olunan geniş spektrli dil hadisələrinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Koqnitiv dilçiliyin əsas vəzifəsi dil vasitəsilə ətraf mühitin, bəşər tarixi və mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsində və dərk edilməsində dil sisteminin rolunu müəyyən etmək, insan şüurunda mövcud təcrübə əsasında toplanmış bilikləri təşkil etmək, dil sisteminin rolunu öyrənməkdən ibarətdir. Bir-biri ilə əlaqəli, bir-birini tamamlayan bu istiqamətlərin məqsədi insan nitqinin və onun kommunikativ keyfiyyətlərinin həyata keçirilməsində linqvistik vasitələrin rolunu və imkanlarını müəyyənləşdirməkdir. Beləliklə, insan təfəkkürü ətraf mühitdə baş verənləri dərk edir, ona reaksiya verərək onu şüurda formalaşdırır. Bundan sonra baş verənlər dilin linqvistik funksiyasını hərəkətə gətirir və nitq vasitəsilə ətrafa ötürülür. Kommunikasiya zamanı nitqdə insanın keçirdiyi bütün koqnitiv hal öz əksini tapır (S.Şükürlü)

Koqnitiv dilçilikdə insanın nitq fəaliyyəti aşağıdakılarla bağlıdır: 1) dil və insan mənəviyyəti; 2) dil, təfəkkür və insan şüuru; 3) insan fiziologiyası və dili; 4) dil və mədəniyyət; 5) dil və ünsiyyət [Kubryakova: 1997, s.59]. Koqnitiv dilçilikdə nitq fəaliyyətinin anlaşılmasının psixi əsasları, linqvistik bilik strukturlarının təmsil olunma forması və informasiya emalında

iştirakı cəhətdən araşdırılır. Müəllif həmçinin qeyd edir: “Şeyləri, əlamətləri və əlaqələri insan maddi aləmi öz şüurunda inikas edən cümlələri təhlil etməklə üzə çıxardır. Cümlə və fikir ruhi fəaliyyətin işidir. Dərketmənin nəticəsi isə hökmdür. Hökm elə bir psixi aktdır ki, ondan cümlələrə mücərrədləşmə vasitəsilə keçirik. Hökm psixologiya və dərketmənin obyektidir, bu zaman psixi proseslər tədqiq olunmur. Söz məfhumun linqvistik forması olduğu kimi, cümlə də ifadənin linqvistik formasıdır. Söz və cümlə konkret dildən asılıdır, məfhum və ifadə isə dildən asılı deyildir” [Veysəlli: 2007, s.90]. Deməli, sözdən mətnə qədər bütün mənalı leksem və bütövlər dildən asılıdır, məfhum və ifadə isə koqnitivlikdən asılıdır. [S.Ş.]

Koqnitiv dilçiliyin məqsədi dünyanın qavranılması, təsnifatı və dərk edilməsi proseslərinin necə həyata keçirildiyini, biliklərin necə yığıldığını, hansı sistemlərin müxtəlif fəaliyyət növlərini informasiya ilə təmin etdiyini başa düşməkdən ibarətdir. N.N.Boldirevin fikirlərinə əsasən demək olar ki, koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədi *dili öyrənmək yolu ilə biliyin müxtəlif strukturlarına nüfuz etmək və dil ilə onlar arasındakı əlaqələri izah etməkdir* [Болдырев: 2001, s.37]. Koqnitivliyin mərkəzi problemi insanın idrak imkanlarını öyrənmək və bilik mübadiləsi üçün əsas kimi dil ünsiyyəti modelinin qurulmasıdır.

İnsan təfəkkürünü hərtərəfli şəkildə koqnitiv dilçilik tədqiq edir, bir tərəfdən də, koqnitivizm bir elm sahəsi kimi, idrak modellərini araşdırır. Belə ki koqnitiv dilçilikdə əsas məqsəd dildə milli özünəməxsusluğu əks etdirmək, milli psixologiya, milli təfəkkür tərzinin izlərini axtarmaq, bəzən də onu bərpa etməkdir.

Psixi proseslərin tədqiqi və onların insanların gündəlik həyatında linqvistik olaraq təzahürünün öyrənilməsi koqnitivliyin əsas mövzularındandır. Dil koqnitiv elmin əsas obyektini kimi insan şüuru və onun mental proseslərinin fəaliyyəti haqqında tam təsəvvür yaradır. Dilin mühüm funksiyalarından bir neçəsi məlumat vermək və ya tələb etmək, fikir bildirmək, razılıq və ya narazılıq və s. bu kimi fikir və ideyaları ifadə etməkdir. “Mətnin mental modelinin qurulması üçün respicient əvvəlcədən gerçəklik haqqında əldə etdiyi biliklərə əsaslanaraq buraxılmış fikirləri də əlavə etməklə onu “bitirib qurtarmalı” olur. Belə koqnitiv əməliyyat inferensiya adlanır. Inferensiya insan təfəkkürünün ən mühüm koqnitiv əməliyyatlarından hesab edilir. Bu zaman mətnin məzmunu ilə tanış olan insan öz əvvəlki biliklərinə də əsaslanmaqla yeni informasiya əldə etmiş olur”. Beləliklə, insanın tam fikri və onun məzmunu mətndə öz əksini tapır, sözdən mətnə qədər olan bütün ifadə və xəbər vasitələri bilimlikdən asılıdır [Abdullayev: 2011, s.196].

Koqnitiv informasiya, ilk növbədə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətni göndərən subyektiv təsirdən azaddır və buna görə də səmərəli praktik fəaliyyət üçün yararlıdır [Məmmədov, Məmmədov: 2010, s.15].

Dildə simvoldan istifadə etməklə fikirlərimiz kodlaşır, xaric edilir və qarşı tərəfə dekodlaşır. Dil və təfəkkür ayrı-ayrılıqda, dil - linqvistik, təfəkkür isə psixoloji aspektlərdən öyrənilmişdir, indi isə hər iki sahə mürəkkəb proses olaraq koqnitiv dilçiliyin tədqiqat obyektidir. “Semiotika dil işarələri, onlar arasındakı münasibətlər haqqında ümumi nəzəriyyədir, onlar təfəkkürə, obyektiv gerçəkliyə və insana olan münasibətləri ifadə edirlər” [Veysəlli: 2007, s. 90]. Deməli, dil işarələr toplusudur.

Dil koqnitivlik baxımından təhlil edildikdə yeni dil paradigması formalaşır. Dilin sistematiyini, strukturunu, xidmət etdiyi funksiyaları və bu funksiyaların dil sistemi tərəfindən necə həyata keçirildiyini koqnitivlik izah edir. Koqnitiv dilçiliyi dilin funksiyasına digər yanaşmalardan fərqləndirən cəhətlərdən biri dilin insan şüurunun müəyyən fundamental xüsusiyyətlərini əks etdirməsidir. Beləliklə, koqnitiv dilçilik qeyri-linqvistik biliklər sistemini və bu biliklər sisteminin

toplanması, davam etdirilməsi və tətbiqi kimi hərəkətlərin həyata keçirilməsini öyrənir. Koqnitiv dilçilikdə nitqin yaranma mexanizmi idrak vasitəsilə izah edilir. Dil və idrak əlaqəsini, nitq və şüur məsələsini koqnitiv dilçilik müəyyənləşdirir.

Koqnitiv dilçilik bir neçə əsas vəzifəni həyata keçirir: 1) dünyanın idrak və dərk edilməsi proseslərində dilin rolunun öyrənilməsi; 2) dünya haqqında məlumatların alınması, emalı və ötürülməsi proseslərində dil biliklərinin rolunun öyrənilməsi; 3) biliyin təsnifatının konseptualaşdırılması proseslərini dərk etmək, linqvistik kateqoriyalara ayırma vasitələri və üsullarının təsviri; 4) anlayış sferasını təşkil edən universal anlayışlar sisteminin təsviri; 5) dünyanın linqvistik mənzərəsinin öyrənilməsi [Маглова: 2004, s.24-25].

Linqvistik biliklərin zehni təmsilinin formasının anlaşılması koqnitiv dilçilikdə vacib məsələdir. Koqnitiv dilçilik dil faktlarına və linqvistik kateqoriyalara psixoloji izah vermək və hər hansı bir şəkildə əlaqələndirməklə xarakterizə olunur.

Ötən əsrin sonlarından dünyanın müxtəlif ölkələrində koqnitiv dilçilik üzrə ixtisaslaşan məktəblər yaranmışdı. Koqnitiv dilçiliklə bağlı tədqiqatla məşğul olmuş alimlərdən E.C.Kubryakova, R.M.Frumkina, J.J.Katz, U.Çeyf, J.R.Taylor, E.Ros, Andrea Tyler-Vivyan Evans, Ç.Fillmorun və başqa dilçilərin əsərləri koqnitiv dilçiliyin ayrıca bir sahə kimi möhkəmlənməsinə və inkişafına zəmin yaratmışdır. Azərbaycan dilçiliyində dil hadisələrinin xarakterini müəyyən etmək üçün koqnitiv tədqiqatlar da aparılmışdır. Ə.Abdullayev, A.Məmmədov, F.Veysəlli, M.Əsgərov və başqa yerli alimlər tədqiqatlarında koqnitiv dilçilik sahəsindən də bəhs etmişdir. Ə.Abdullayev koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları, elmi-nəzəri bazaları, koqnitiv semantika, diskurs nəzəriyyəsi haqqında geniş məlumat verərək qeyd edir: “Koqnitiv prosesin ümumi xarakterik cəhəti dil məlumatı əsasında hər hansı konsept tipi haqqında yaddaşlarda müəyyən təsəvvürün qurulmasıdır” [Abdullayev: 2001, s.13].

Y.S.Kubryakova görə, dil informasiyanın kodlaşdırılması və transformasiyasında iştirak edən koqnitiv mexanizm kimi öyrənilir. Onun fikrincə, *koqnitiv dilçilik dil və təfəkkür, dilin əsas funksiyaları, insanın dil üçün və dilin isə insan üçün oynadığı rol kimi məsələləri tədqiq edir*. O qeyd edir ki, koqnitiv psixologiya, koqnitiv dilçilik, idrakın fəlsəfi nəzəriyyəsi, dilin məntiqi təhlili, koqnitiv antropologiya, koqnitiv sosiologiya kimi sahələr *bilik və məlumatla əlaqəli idrak proseslərini əhatə edir*. İdrak subyektin bilmək, dərk etmək, təsvir etmək qabiliyyətidir [Kubryakova: 1997, s.37]. Dil, düşüncələrimizi çatdırmaq və idrak proseslərimizi təmsil etmək üçün istifadə etdiyimiz simvolik bir vasitədir. Dil təfəkkürün aynasıdır və zəngin idrakla ünsiyyət qurma vasitələrindən biridir.

Koqnitiv fəaliyyət məlumat və təfəkkürün ayrı-ayrı strukturlarının yaradılmasının emalı zamanı müşahidə olunan prosesləri əhatə edir. Bu halda linqvistik fəaliyyət idrak fəaliyyətinin bir formasına çevrilir. Koqnitiv dilçilikdə - dili öyrənmək onun istifadəsini öyrənmək kimi qəbul edilir, yəni hər hansı bir dil fəaliyyəti ilə məşğul olan zaman, qeyri-iradi olaraq, koqnitiv proseslər baş verir, modellər və freymlər yada salınır, geniş informasiya ilə əlaqələndirilir. Qeyd olunan bütün fəaliyyətlər, insanın idrak fəaliyyəti ilə bağlıdır, bu fəaliyyət nəticəsində insan qərar qəbul edir, informasiya yaranır və qarşı tərəfə ötürülür.

Koqnitiv dilçilik “koqnisiya”, “kateqoriyalaşma”, “freym”, “konseptosfera”, “konsept” və s. terminlər altında məlum anlayışları izah edir. Belə ki bu terminlər aşağıdakı anlayışları bildirir:

Koqnisiya – biliyin əldə edilməsi prosesi və bu prosesin nəticələridir. Bu, dünyanın dərk edilməsi, müşahidə, təsnifat, təfəkkür, nitq, təxəyyül və digər psixi proseslərin məcmusu hesab edilir. Koqnitiv dilçiliyin mühüm termini kimi koqnisiya, bilik və təfəkkür öz linqvistik təəcəssümündə əhatə edir və buna görə də idrak, koqnitivizm dilçiliklə sıx bağlıdır; kateqori-

yalaşma - oxşar xüsusiyyətlərə malik bir qrup hadisələri ifadə etmək üçün istifadə olunan termindir. Dilçilikdə bu termin ümumi qrammatik əlamətlərə malik hadisənin müəyyən təcrübə, kateqoriya başlığı altına gətirilməsi və ya insanın xarici və daxili dünyasını onun fəaliyyət və varlığının əsas xüsusiyyətləri ilə əlaqəli kateqoriyalara bölmə prosesi mənasında anlaşılır. Kateqoriyalara ayırma termini ümumi dilçilikdə ən mühüm anlayışlardan biridir. Bu mənada, təsnifat ümumiləşdirməsidir, dünyanın birgə hissələrinin növlərə bölünməsidir. Növlərə bölünmə davamlı olaraq baş verir. Kateqoriyaların əsasını obyektlərin oxşar və fərqli cəhətləri təşkil edir. Koqnitiv dilçilik nöqteyi-nəzərindən kateqoriyalara ayırma varlığın idrak bölgüsüdür, onun mahiyyəti bütün ontoloji varlığın müxtəlif kateqoriyalı hissələrə bölünməsindən ibarətdir. Dünyanın təşəkkül tapması, sözün və ya obyektin qrupda yerləşdirilməsi vəziyyətidir [Демьянков: 2001, s.15].

Freym – bilik və ya təcrübənin təqdim edilməsi üsulu kimi koqnitiv sahəni, dil və nitq fəaliyyəti prosesini birləşdirir. Konseptual səviyyədə təmsil olunan və uzunmüddətli yaddaşda saxlanılan və insan təcrübəsindən müəyyən mədəni şəkildə yerləşdirilmiş səhnə, vəziyyət və ya hadisə ilə əlaqəli elementləri və obyektləri birləşdirən təcrübənin sxematikləşdirilməsidir [Evans: 2007, s.85-86]. Məsələn, satış freymi – alıcı, satıcı, pul və mal elementlərindən ibarətdir və ya yarış freymi – qalib gəlmək, uduzmaq, mükafat, iştirak etmək, yer tutmaq kimi elementlərdən ibarətdir; məhkəmə freymi – hakim, vəkil, müqəssir kimi elementlərdən ibarətdir.

Konseptosfera hər hansı bir xalqın mədəniyyəti ilə əlaqəli təsəvvür mühiti formalaşmasını təşkil edən anlayışlar toplusudur, məsələn, Azərbaycan xalqının konseptosferasını təşkil edən yaxşı, vətən, sevgi anlayışları başqa xalqların konseptosferasında özünəməxsus mənada işlənir.

Konsept şüurun və dünya haqqında biliyin operativ məzmun komponentidir və koqnitiv dilçilik sahəsində ən çox araşdırılan terminlərdəndir. Konseptlərdən riyazi məntiqdə, son zamanlar isə mədəniyyətşünaslıqda və dilçilik sahəsinə aid tədqiqatlarda istifadə olunur. “Müasir dövrümüzdə konseptin koqnitiv statusu hər hansı bir mənanın ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirir” [Əliyeva: 2022, s.222]. İnsan fəaliyyətinin nəticələrinin və dünyanın idrak proseslərinin məzmununu əks etdirən və insanın düşüncə prosesində fəaliyyət göstərdiyi xüsusi şüur vahidi hesab olunur. Müxtəlif dilçilərin, filosofların, psixoloqların və kulturoloqların araşdırmalarında birbirindən fərqli konsept təriflərinə rast gəlinir. *Konsept* - linqvokoqnitiv, psixolinqvistik, mədəniyyətin əsas vahidi, linqvistik və mədəni fenomen kimi tədqiq olunur.

“Konsept” anlayışına fərqli tərif və təsvirlər verilmişdir. Məsələn, E.S.Kubryakova konseptə belə tərif təklif edir: “Konsept yaddaşın əməliyyat vahididir; mental leksikon, konseptual sistem və beyinin məlumat mənbəyidir” [Kubryakova: 1997, s.14]. Ən əhəmiyyətli konseptlər dildə ifadə edilir. İnsanın təcrübə yaddaşında yığılan mental konseptləri vacib qəbul edilən fraqmentlər kimi xarakterizə edir.

XX əsrin sonlarından etibarən "konsept" anlayışı koqnitiv dilçilik sahəsində tədqiqat aparən alimlərin diqqətini cəlb etməyə başladı, onlar hesab edirdilər ki, müəyyən bir dilin konseptlərinin öyrənilməsi koqnitiv dilçiliyin inkişafına böyük təkan verə bilər. Z.D. Popova qeyd edir ki, “konseptlər - insan şüurunda birbaşa hiss təcrübəsindən formalaşan ideal varlıqlardır [Попова: 2001, s.125].

Konseptlər emosional, ifadəli və qiymətləndirmə ilə əhatə olunan ən mürəkkəb anlayışlardır. Konseptlər iki mövqedən - linqvo-koqnitiv fenomen kimi (idrak elminin anlayışlarından - koqnisiya, konseptuallaşma və digər anlayışlardan istifadə olunaraq) və linqvokulturoloji

hadisə kimi (lingvokulturologiya anlayışlarından, yəni mədəni konsept, dünyanın dil mənərəsi anlayışlardan istifadə etməklə) araşdırılır [Капачик: 2002, s.125]. Koqnitiv dilçilikdə, konsept yaddaşın operativ mənalı elementi, insanın psixikasında əks olunan dünyanın bütün mənərəsi kimi başa düşülür. Konseptlər insan biliyinin yaddaş vahidləri kimi çıxış edir.

Y.S.Stepanovun fikrincə, konsept danışıqda bizə əvvəldən tanış olan fraza və fraqmentlərdir. O, həmçinin, qeyd edir ki, konseptlər təkcə müşahidə olunmur, onlar təcrübədən də keçirilir. Onlar emosiyaların, bəyənmə və nifrətin, bəzən də ziddiyyətin subyektidir. Konsept həmçinin doğma dil daşıyıcılarının yaddaşında müəyyən şifahi formada saxlanılan, kollektiv şüurun ayrılmaz hissəsidir. Koqnitiv məna vahidi kimi, konsept abstrakt ideyadır, bəzən də "bilik vahid"i kimi müəyyənləşdirilən mental simvoldur. Bu cür izahdan sonra o, konseptin 3 əsas komponentdən ibarət olduğunu qeyd edir: əsas əlamət - hər hansı bir dilin və ya mədəniyyətin bütün daşıyıcılarına bəllidir və onlar üçün ünsiyyət rolunu oynayır; əlavə əlamət - vacib olmasa da, tarixi xüsusiyyət daşıyır, müəyyən sosial qrupların nümayəndələri üçün əlçatandır; daxili forma - adətən tam dərk olunmur və söz formasında ifadə edilir; hər hansı bir dil və ya mədəniyyətin daşıyıcıları üçün daha az əhəmiyyətli hesab olunur. Müəllif dərinliyə gedərək konseptin etnik mədəniyyətin mikro modeli olduğunu deyir. "Mədəniyyət və konsept bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir, mürəkkəb quruluşlu konsept mədəniyyət vasitəsi ilə inkişaf edir" [Степанов: 1997, s.40-42].

V.A. Maslovaya görə, "Konsept lingvo-mədəni xüsusiyyətlərə malik olan və hər hansı seçilmiş etnomədəniyyətin danışanlarını xarakterizə edən semantik vahiddir [Маглова: 2004, s.48]. Deməli, konsept reallıq haqqında məlumatı saxlayan, danışanların ideal şüurunun və təcrübəsinin kiçik əsasıdır.

Tədqiqatçılar konseptləri müxtəlif bölgü sistemləri ilə təsnif etmişlər. S.Q.Vorkaçev lingvokulturoloji konseptin 3 tərkib hissədən ibarət olduğunu qeyd edir: konseptin əlamətini əks etdirən başa düşülən hissə; obrazlılıq – dil dərk etməsində konseptə dayaq olan koqnitiv metaforlar; əhəmiyyətlik - konkret dilin leksik-qrammatik sistemində konseptin adının müəyyən olunmasını əks etdirir və bu tərkib hissəyə dilin etimoloji və assosiativ xüsusiyyətləri də daxildir [Воркачев: 2002, s.47].

Konseptin məzmununun dildə təsviri həm milli dünyagörüşün, həm də milli dəyərlərdən asılı olan hadisələr, proseslər, millətin həyat təzi, mədəniyyəti və s. kimi xarakterik xüsusiyyətlərdən asılıdır. Son illərdə konseptlər bütün elmsünaslıqda geniş şəkildə tədqiq olunmağa başlamışdır. Konseptin müxtəlif təriflərinə əsasən onun aşağıdakı dəyişməz xüsusiyyətləri fərqləndirilir: 1) konsept insan təcrübəsinin sözlə ifadə olunan, struktura malik kiçik elementdir; 2) insan şüurunun mürəkkəb vahididir; 3) konsept dünya haqqında biliklərin qəbul edildiyi və ötürülən əsas vahiddir; 4) xüsusi funksiyaları yerinə yetirir; 5) dünyəvi bir vahiddir; 6) mədəniyyətin göstəricisidir [Кубрякова: 1997, s.226].

Deməli, müxtəlif sistemli dillərin tədqiqi prosesində konseptin mahiyyəti, strukturu, təsnifatı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar irəli sürmüşlər. Konseptin fəaliyyəti müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli formada araşdırılarkən daha çox aydınlaşır və onlar arasında fərqli cəhətlər multikultural olaraq tədqiq edildikdə, onların oxşar və fərqli cəhətlərini daha tez müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Konsept şifahi ifadə vasitələri ilə əlaqələnir, dil vasitəsilə dəyişmə və ünsiyyət prosesində müzakirəyə xidmət edir. Konsept fərdin real təfəkküründə mövcuddur, belə ki kommunikasiya üçün onlar verballaşır və nitq vasitəsilə ifadə edilir. Dildə konsept həm fərdi sözlər, fraza-

lar, həm də mətndəki cümlələr vasitəsilə verballaşa bilər. Verbal formanın seçimi danışanın şəxsi fikrindən, mental olaraq təqdimatından, daxili leksikonundan asılıdır.

Konsept təbəqəli quruluşa malikdir və bu təbəqələr müxtəlif dövrlərin mədəni həyatının nəticəsidir. O, tarixən müxtəlif qatlardan, əmələgəlmə zamanından, mənşəyindən və semantikasına görə müxtəlif laylardan düzəlir.

Əhəmiyyət baxımından yüksək səviyyəli konseptlər (xeyir, sevgi) və sadə (ağac, ev, çiçək) konseptlər fərqləndirilir. Qeyd edim ki, insanların mədəniyyətilə də konseptlər sıx bağlıdır. Ötən əsrin ikinci yarısında dilçilik və onunla bağlı elm sahələrində yeni istiqamətlərin yaranması dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin antroposentrik, yəni insanın ön plana çəkildiyi, dilin onun vacib tərkib hissəsi hesab edildiyi paradigmadə həllinə yeni yanaşmaları üzə çıxardı. Xalqın dünyagörüşünün öyrənilməsi baxımından vacib sayılan konseptlər onların spesifik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Hər bir konseptin əsasında dünyanın inkişafı haqqında alınmış biliklər durur.

Belə ki konseptin linqvokulturoloji modelləri sözlərdə, frazeoloji birləşmələrdə, atalar sözləri və pəremiyalarda öz ifadəsini taparaq müxtəlif dil daşıyıcılarının təfəkkürünün qarşılaşdırılması fonunda öyrənilir. Milli-mənəvi dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsində bu dil vahidlərinin vacib rolu vardır. Frazeologizmlər və atalar sözləri, zərb-məsəllər konseptin əsas əlamətlərini özündə əks etdirir. Məsələn, “yaxşı” konsepti azərbaycanlıların, ingilislərin və ya digər xalqların düşüncəsində həmin xalqın mentalitetindən, mədəniyyətindən bu konseptə yanaşmasından asılı olaraq anlaşılır. “Yaxşı” dedikdə, əxlaqın müsbət xüsusiyyətini göstərən anlayış nəzərdə tutulur. Yaxşı - bir məqsədə çatmaq üçün uğurlu olan, insanın özünü tam dərk etməsinə kömək edən, başqaları üçün faydalı olan bir şeydir. Məsələn,

Yaxşı güzəran keçirən kəslər, uzunömürlü olur – He lives long that lives well

Yaxşı iş/əməl heç zaman mükafatsız qalmaz/qalmır – A good deed is never lost

Yaxşı işçinin yaxşı da qazancı olur – A good worker should have good wages

[Abbasov və b.: 2008, s.244]

Dillə ifadə olunan konsept etnokulturoloji xüsusiyyətlərə malik olan kollektiv qavrama vahididir. İnsan təcrübəsinin sözlə verballaşan, müəyyən struktura malik olan minimal elementi konseptdir. Ətraf aləmdə baş verən hadisələr haqqında məlumatların toplandığı və saxlandığı konseptlər mədəniyyət elementidir. Konsept mədəniyyətlə bağlı olduğu üçün xalqın ruhunu da təəssüm etdirir və nitqdə istifadə edilən sözlər müxtəlif insanlarda fərqli konseptlər formasında özünü büruzə verir. İnsan təfəkküründə mədəniyyətin bir hissəsi olan konseptlər tədqiqat obyektini kimi universal səciyyə daşıyır. Universal səciyyə dedikdə xeyir, şər, pis, sevgi, sülh, azadlıq, gözəllik kimi ümumbəşəri konseptlərin təhlili göstərir ki, onlar hamısı fəlsəfi, mənəvi və konseptual xüsusiyyətlərə malikdir, məsələn, ingilis dilində “bad (pis)” konseptli nümunələrə nəzər yetirək:

A bad apple spoils the whole barrel – Balıq başdan iylənər.

Bad habits die hard – Pis vərdişlər çətin unudulur.

Nothing so bad but it might have been worse – Pisin pisi var. [https://idioms. the-free-dictionary.com]

Aparılan tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, konseptual xarakter daşıdıqlarına görə bir çox dillərdə eyni atalar sözlərinə tez-tez rast gəlmək olur. Belə ki, bu tip atalar sözləri mənəvi-psixoloji səciyyə daşıyır.

A.P.Babuşkin konsepti belə təsvir edir: “Kollektiv şüurun real və ya ideal dünya mövzusunun əks etdirən, doğma dildə danışanların milli yaddaşında dərk edilmiş substrat şəklində

saxlanılan hər hansı diskret mənalı vahid kimi başa düşür. Konsept – sözlə ifadə olunur, sözlə işarələnir, əks halda onun mövcudluğu mümkün deyil” [Бабушкин: 2006, s.13-15]. Doğrudan da, konsept insanların fikir-nitq kodunun əsasını təşkil edir, onların qarşılıqlı anlaşmasını təmin edir, ifadə olunan obyekt və ya hadisə haqqında mürəkkəb-ensiklopedik məlumat daşıyır. Konsept xalqların dünyasının koqnitiv-lingvistik mənzərəsinin elementi kimi çıxış edir. O, əsasən dildə maddiləşir, söz, söz birləşmələri, deyimlər, atalar sözləri vasitəsilə əks olunur. Müxtəlif dillərdə konseptlər dildaxili məna daşıyır. Konseptləri müxtəlif xalqların dünyagörüşü, milli-mədəni dəyərlərin tarixi təcrübəsi haqqında ümumi məlumatlar formalaşdırır. Bunun da səbəbi hər bir xalqın dilinin və dünyagörüşünün fərqli olmasıdır. Buna görə də deyə bilərik ki, sistemlər əsasında dünyanın lingvistik mənzərəsi – konsept sistemləri formalaşır.

Koqnitiv dilçilik dilin təbiətini və onun necə işlədiyini başa düşməkdə mühüm rol oynayır. Koqnitiv dilçilik ümumi idrakın sadəcə kiçik bir hissəsidir. Koqnitiv dilçilər üçün dil düşüncə nümunələrini əks etdirir; ona görə də dili öyrənmək konseptuallaşdırma nümunələrini öyrənməkdir. Müasir koqnitiv dilçilik lingvistik biliklərin təbiətini, mənimsənilməsini və istifadəsini öyrənir. Koqnitivizm nöqteyi-nəzərindən insan informasiyanın ötürücüsü kimi qəbul edilir və onun davranış və münasibəti, keçirdiyi hiss-həyəcana görə təhlil və şərh edilir. Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı olaraq konsept düşüncə kateqoriyası kimi, dilçilik elmində insanın təcrübə fəlsəfi anlayışı kimi qəbul edilir, xalqın milli ənənəsi, dini, həyatı təcrübəsi və s. kimi amillərlə qarşılıqlı şəkildə dəyərləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A., Məmmədov X., Paşayeva P. – Azərbaycanca-İngiliscə paremioloji vahidlər, Bakı, 2018, ADPU nəşriyyatı, 344 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətn, məna və anlama, avtoreferat, Bakı, 2001, 56 s.
3. Abdullayev, Ə.Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs, Bakı, 2011, 272 s.
4. Abdullayev, Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları, Bakı, Sabah, 2006, 228 s.
5. Əliyeva Z., Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri, Bakı, Zərdabi nəşr, 2022, 320 s.
6. Hüseynov Ş., Şiriyev F., Muradov C. Psixolingvistik, Bakı universiteti nəşri, 2003, 210 s.
7. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskursun təhlilinin koqnitiv perspektivləri, Bakı, Çapaşloğlu, 2010, 96 s.
8. Veysəlli F.Y. Dil, Bakı, Təhsil NPM, 2007, 298 s.
9. Veysəlli F. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı, Mütərcim, 2015, 120 s.
10. Evans V. A glossary of cognitive linguistics, Edinburg, Edinburg University, 2007, 251 p.
11. <https://idioms.thefreedictionary.com/>
12. Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is abstract reason based on image schemes? Cognitive Linguistics N1, 1990, p.39-74
13. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. Воронеж, 2006, 104 с.
14. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии, Тамбов 2014, 236 с.
15. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. Москва, 2004, 192 с.

Sevinj SHUKURLU

COGNITIVE LINGUISTICS AND THEORETICAL IDEAS

SUMMARY

The article deals with cognitive linguistics, which is regarded as a new field of linguistics, the foundation, key directions and various aspects of this field are investigated. Identifying the speaker's internal cognitive structure is one of the primary challenges in cognitive linguistics. In cognitive linguistics, it is crucial to understand how mental knowledge is cognitively processed and comprehend. Cognitive linguistics is a recent field of linguistics that studies the nature of language and thought, the interaction of language and mental processes. The article also covers the main concepts of cognitive linguistics - frame, conceptosphere, concept. The concept, as the leading category of cognitive linguistics, is reflected by the scientific-experimental knowledge that people use in their thinking processes. Concepts - mental units in which data about events and processes is gathered, organized, and stored, are formed and function according to cognitive systems.

Keywords: *concept, language and thought, frame, language and culture, mental process.*

Севиндж ШУКЮРЛЮ

КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИДЕИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается когнитивная лингвистика, как новая область языкознания, исследуются основания, ключевые направления и различные аспекты этой области. Выявление внутренней когнитивной структуры говорящего является одной из основных задач когнитивной лингвистики. В когнитивной лингвистике крайне важно понять, как ментальные знания когнитивно обрабатываются и постигаются. Когнитивная лингвистика – новая область языкознания, изучающая природу языка и мышления, взаимодействие языка и психических процессов. Также в статье рассматриваются основные понятия когнитивной лингвистики – фрейм, концептосфера, концепт. Концепт, как ведущая категория когнитивной лингвистики, отражает научно-экспериментальные знания, которые люди используют в своих мыслительных процессах. Понятия – ментальные единицы, в которых собираются, систематизируются и хранятся данные о событиях и процессах, формируются и функционируют в соответствии с когнитивными системами.

Ключевые слова: *концепт, язык и мышление, фрейм, язык и культура, ментальный процесс.*